

М. О. Стефанчук*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ І ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У КОРПОРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Питання належного здійснення суб'єктивного цивільного права та його захисту завжди займало одне з чільних місць у правовій науці. Тим паче, що з розвитком цивільних правовідносин у сфері цивільного обороту все активніше почали виступати юридичні особи. У зв'язку із тим, що основні рішення щодо діяльності юридичної особи приймаються різними особами, які самі по собі є самостійними і мають на меті задовольняти насамперед власний інтерес, а їх інтереси можуть не співпадати між собою, то виникає цілий ряд правових проблем, серед яких варто було б виокремити так зване “зловживання правом”. Саме тому маємо розглянути лише аспект зловживання при здійсненні суб'єктивних цивільних прав у корпоративних правовідносинах (зокрема в акціонерних товариствах) та вирішити питання про можливість захисту від такої неправозгідної поведінки.

Питанню здійснення суб'єктивних цивільних прав у корпоративних правовідносинах присвячували свої роботи такі відомі вітчизняні і зарубіжні вчені, як: А. В. Асосков, В. І. Борисова, О. М. Вінник, Р. Гамільтон, П. Дейвіс, Г. В. Друзенко, Т. В. Кашаніна, В. М. Кравчук, М. І. Кулагін, І. М. Кучеренко, Д. Леві, В. В. Луць, В. К. Мамутов, А. Д. Радигін, І. В. Спасибо-Фатеева, В. С. Щербина, О. В. Щербина, Ю. С. Шемшученко, Г. Ф. Шершеневич та ін.

Аналізуючи праці згаданих вчених, можна із впевненістю стверджувати, що у зв'язку із тим, що юридична особа, як правило, представляє інтереси більш ніж 1 особи, то логічним є і те, що своєю діяльністю вона повинна задовольняти інтереси своїх учасників. Задоволення таких інтересів відбувається через поведінку юридичної особи, яка є спільним волевиявленням усіх її учасників. Для того, щоб відобразити у повній мірі бажання усіх, учасникам надаються права на управління юридичною особою, вони ж, у свою чергу, можуть або самостійно здійснювати свої суб'єктивні права (наприклад, через Загальні збори), або ж передавати їх до органів управління юридичної особи. При цьому, все ж таки, варто погодитись, що задоволення інтересів всіх учасників досить часто не можливе через конфлікт інтересів, які виникають між особами, що здійснюють управління корпоративним утворенням, що в свою чергу призводить до використання законодавчих прогалів не лише задля задоволення власних потреб, а й на шкоду іншим.

Варто зазначити, що “зловживання правом”, як передбачено нормами права поведінки управомоченої особи по здійсненню свого суб'єктивного цивільного права, якою може бути завдано шкоди іншим особам, у корпоративних відносинах пов'язане в основному з діяльністю органів юридичних осіб. Специфікою зловживання корпоративними правами є те, що особа-носіє суб'єктивного права, зловживаючи, часто заподіює також певну шкоду і самому собі, оскільки заподіює шкоду не лише іншим учасникам, а і юридичній особі, учасником якої є і сам носій суб'єктивного права.

© Стефанчук М. О., 2007

* доцент кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук

Така поведінка виникає у тих випадках, коли особа має на меті не допустити до управління окремих осіб, з якими перебуває у неприязних стосунках, або унеможливити прийняття рішення, яке принесе “супернику” більшу вигоду.

Ст. 116 ЦК України і ст. 10 Закону України “Про господарські товариства”¹ визначають, що учасники господарського товариства мають право у порядку, встановленому установчим документом товариства та законом:

1) брати участь в управлінні товариством у порядку, визначеному в установчому документі, крім випадків, встановлених законом;

2) брати участь у розподілі прибутку товариства і одержувати його частину (дивіденди);

3) вийти у встановленому порядку з товариства;

4) здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства цінних паперів, що засвідчують участь у товаристві, у порядку, встановленому законом;

5) одержувати інформацію про діяльність товариства у порядку, встановленому установчим документом;

6) учасники господарського товариства можуть також мати інші права, встановлені установчим документом товариства та законом.

Даний перелік не є виключним, і хоча в установчих документах можуть передбачатись інші права, це не означає, що при здійсненні вищезазначених основних суб’єктивних прав не існує проблем. Найбільш гострим на сьогодні постало питання обмеження суб’єктивних прав акціонерів, що мають менше 10 % акцій. Саме ці акціонери і страждають найбільше від тих рішень, які приймаються більшістю. При цьому “меншість” не може навіть розраховувати на представництво у контролюючих та наглядових органах, а це дозволяє “більшості” управляти юридичною особою так, щоб “меншості” стало ще менше, щоб максимально нашкодити їм і врешті-решт повністю викупити їх акції. Така “більшість” може проводити Загальні збори у зручний їм час для того, щоб “меншість” не змогла проголосувати проти певних рішень, таких як направлення дивідендів на розвиток юридичної особи або тимчасову відміну виплати дивідендів з іншою метою. Головна проблема у такій ситуації полягає в тому, що довести факт зловживання надзвичайно складно, але у випадку доведення, вважаємо, що суд має максимально об’єктивно підійти до вирішення таких питань.

Яскравим прикладом можливостей для зловживання можна навести норму права, що міститься у п. “і” ст. 41 Закону України “Про господарські товариства”, де зазначено, що до компетенції загальних зборів (вищого органу акціонерного товариства) належить затвердження договорів (угод), укладених на суму, що перевищує зазначену в статуті товариства. Але аналіз судової практики свідчить, що закріплена у законодавстві та статутних документах товариства вимога про затвердження договору загальними зборами, як правило, є недієвою, оскільки її недодержання не тягне за собою жодних юридичних наслідків². Так, як приклад, можна навести ситуацію, коли А. обіймав посаду виконавчого директора в акціонерному товаристві і фактично керував усією діяльністю товариства: визначав господарську і фінансову політику, вчиняв правочини, наймав персонал і т. д. У процесі своєї діяльності А. на свій розсуд продав устаткування на вкрай не вигідних для товариства умовах організації, засновниками якої були його діти. Акціонерне товариство, відсторонивши А. від управління, заперечило в суді угоду, вчинену

¹ Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 р. // ВВР. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

² Вітнік О. М. Проблема дійсності угод, що укладаються виконавчим органом господарського товариства // Підприємництво, господарство і право. — 1998. — № 11. — С. 5.

А. на підставі ч. 3 ст. 238 ЦК України як угоду, вчинену у своїх інтересах і без подальшої згоди відповідних органів управління акціонерного товариства (ст. 241 ЦК України). В суді А. зазначив, що угоди ним вчинялись на підставі доручень, що і були представлені суду і нікого більше він не представляє. Позивач тим часом не визнавав А. представником, посилаючись як на недоліки форми доручення, так і на сформовану практику управління товариством, яким одноосібно керував А.

У той же час на сьогодні не існує механізму захисту від укладення різного роду правочинів по відчуженню чужого майна і передачі його близьким родичам особи, що є представником, на не вигідних для власника умовах, за винятком, звичайно, якщо власник сам не погодиться на такі умови.

Тут слід погодитися з І. В. Спасибо-Фатєєвою, яка зазначає, що укладені від імені товариства угоди повинні визнаватися недійсними, якщо голова правління або інша посадова особа перевищують межі своїх повноважень або здійснюють дії не в інтересах товариства³.

Відповідно до ст. 41 Закону України “Про господарські товариства”, хід загальних зборів і прийняті ним рішення, включаючи підсумки голосування з кожного питання, оформляються протоколом зборів, який підписують голова зборів і секретар, і не пізніше як через 3 робочі дні по закінченні зборів передають виконавчому органу АТ. Згідно зі ст. 10 Закону на вимогу акціонера товариство зобов’язане надати йому для ознайомлення протокол зборів.

Оскільки протокол є тим документом, на підставі якого суд може винести рішення про задоволення або відмову у позові заінтересованого акціонера, О. Щербина слушно зазначає про доцільність встановлення у законодавстві відповідальності осіб, які підписали протокол зборів (голови та секретаря зборів) за достовірність відомостей, внесених до протоколу загальних зборів⁴.

Зловживання корпоративними правами мають місце не лише при управлінні юридичною особою, а й при її реорганізації. Наочним підтвердженням цьому став інвестиційний конфлікт між американською компанією Cargo Investments LLC та ЗАТ “Металлургстрой”⁵. За договором між сторонами інвестор вимагав перетворити ЗАТ в ТОВ і ввести його в склад учасників, а він, у свою чергу, зобов’язується внести певну суму інвестицій. Придбавши певну долю ТОВ, інвестор вніс близько 70 тис. грн. і вже на наступний тиждень подав заяву про вихід із ТОВ. При цьому Cargo Investments LLC поставив вимогу про виплату йому вартості частини майна ТОВ пропорційно його частці в статутному фонді. В результаті інвестування 70 тис. грн. американська компанія стала претендувати на 5 млн. грн.

Варто зазначити, що в цьому випадку ТОВ вирішило подати позов до суду про визнання недійсною реорганізацію та установчих документів ТОВ, що в свою чергу має призвести до повернення ТОВ до ЗАТ. На жаль, ТОВ не звернуло свою увагу на ст. 13 ЦК України, яка могла б бути тут застосована, адже Cargo Investments LLC не мало на меті розвиток новоствореного ТОВ, а навпаки — неправомірного збагачення за рахунок розорення останнього.

Як ми бачимо, проблема неправозгідного здійснення суб’єктивних прав у корпоративних відносинах існує і потребує правового вирішення. Саме тому ми пропонуємо поряд із загальними способами захисту застосовувати такі спеціальні

³ Спасибо-Фатєєва І. В. Цивільно-правові проблеми акціонерних правовідносин: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Х., 2000. — С. 26.

⁴ Щербина О. В. Правове становище акціонерів за законодавством України. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — С. 94.

⁵ Бізнес. — 2004. — № 13 (584). — 29 березня.

способи захисту, які передбачені в окремих правових нормах, але, безумовно, виявляться ефективними.

Для більш детального дослідження перш за все слід звернутись до загальної норми права, передбаченої ч. 6 ст. 13 та п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України, у якій закріплено, що у разі дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах використання цивільних прав із метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісної конкуренції, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом. Тобто суд може зобов'язати особу відмовитись від певних дій або зобов'язати її вчинити певні дії для того, щоб усі інші учасники правовідносин могли належним чином здійснити свої власні суб'єктивні права без будь-яких перешкод із боку особи, що зловживала правом. Звичайно, суд не може змусити голосувати акціонера "за", або "проти" прийняття рішення Загальними зборами АТ, але можливість зобов'язати акціонера бути присутнім на зборах, щоб вони вважались легітимними, не виходить за межі повноважень суду і цілком може бути застосована.

Окрім цього, суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи, яка зловживає своїм правом. Тим самим суд, відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України, визнає суб'єктивне цивільне право потерпілого та надає йому можливість захисту не лише юрисдикційними, а й позаюрисдикційними способами захисту. Перш, ніж дати оцінку відмові в захисті права з погляду можливості відносити її до засобів відповідальності, підкреслимо її нетиповість у ролі санкції. Загальна норма Цивільного кодексу про зловживання правом містить численні приховані неточності, що об'єктивно не закладені в теоретичне і практичне розуміння санкції, особливо у випадку її тотожності з засобами відповідальності.

На відміну від Російської Федерації, за законодавством якої відмова в захисті цивільного права настає автоматично після винесення рішення суду про наявність у поведінці суб'єкта елементів зловживання, наша правова система вимагає не лише встановлення факту зловживання, а й додатково винесення судом рішення про відмову у захисті цивільного права та інтересу особи. Застосування відмови в захисті права не обов'язкове для судді навіть при встановленні ним факту і складу даного правопорушення. Формулювання "може відмовити" свідчить про те, що це право суду, а не його обов'язок. Таке положення не властиве для правових санкцій. Можна припустити, що у визначених випадках суд буде обтяжувати правопорушника негативними для нього наслідками, а в інших ні. Тобто іноді норми ЦК України можна не дотримуватись без побоювання бути притягненим до відповідальності. У законі немає уточнень, що стосуються обставин, за наявності яких суд може не застосовувати відмову в захисті права, отже, це сфера судового розсуду.

Хоча таке судове рішення має і іншу сторону. Адже позбавлення управомоченої особи права на захист ставить його у досить неприємне становище, де кожен бажачий зможе (навіть незаконно) утискати його незахищені права або ж навіть і знищувати їх, знаючи, що особа не має права на жодну форму захисту. Дана норма є досить небезпечною при її застосуванні, тому пропонуємо робити застереження наступного змісту: "Суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах, якщо таке право чи інтерес були порушені внаслідок захисту іншим суб'єктом своїх порушених прав чи інтересів". Це дещо мінімізує ризик втручання третіх осіб і дозволяє іншим суб'єктам вживати всіх засобів для захисту своїх прав та інтересів від

“зловживання правом”, та надасть гарантії здійснення суб’єктивних цивільних прав “мінотаріям”.

Варто відмітити, що основним порушенням прав акціонерів є, все ж таки, не виплата дивідендів, саме тому АТ може бути позбавлено суб’єктивних цивільних прав, які набути внаслідок зловживання (в т. ч. на доходи).

Варто зазначити, що ми не ставили на меті визначити вичерпний перелік і вказали на найбільш типові способи захисту від “зловживання” у корпоративних відносинах, але це далеко не всі можливі способи, адже ЦК України не закриває цей перелік і у ч. 6 ст. 13 залишає його відкритим: “суд може застосувати інші наслідки, встановлені законом”, до яких можна віднести можливість розглядати зловживання правом у ролі підстави для визнання правочинів недійсними (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України). При цьому найчастіше і судді аналізують норму ст. 203, 215 ЦК України, оцінюючи обґрунтованість посилань на ст. 13 ЦК України як закон, якому не відповідає правочин. Кваліфікація дії особи як дії, що здійснюються з наміром заподіяти шкоду іншій особі, тобто зловживання правом, є винятковою прерогативою суду. При цьому суд констатує факт, що дані дії вчинюються особою, що допускає зловживання правом, у рамках закону, вони не можуть визнаватися нікчемними з моменту їхнього здійснення. Таким чином, при встановленні факту зловживання правом кваліфікація правочину як нікчемного на підставі ст. 203, 215 ЦК України передбачає його невідповідність ЦК України, актам цивільного законодавства та моральним засадам суспільства.

Таким чином, ми бачимо, що при здійсненні суб’єктивних цивільних прав у корпоративних відносинах існує ряд проблем, які потребують вирішення, тому у своїх подальших наукових розвідках ми маємо на меті розглянути не лише зловживання правами акціонерів, а й при управлінні іншими організаційно-правовими формами юридичних осіб, а також визначити обґрунтовану систему способів захисту суб’єктивних прав у корпоративних правовідносинах.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 1 від 6 вересня 2007 року)*

